վերոգրեալ փոփոխի գումարն է ընդամենը 69 ր. 35 ր., որից հանած 55 կ. փոստի ծախք՝ մնացեալն (68 ր. 80 կ.) ուղարկում եմ անս խմբագրութեանց խնդրելով հասցնել գրան Կ. Գէորգի հայոց «Մխիթարեանց Ընկերութեան» և այս նամակը տալով հասարակաց տեղեկութեան համար։

Գաղափար եմ համարում յայտարարել, որ այս «գանձանակի» գոյութիւնը բոլորովին գաղտնի է այժմ, որի հաշիւները անս ստանալով վերջացան խնդրս։

Ե. Գ.

8. Տէր-Գրիգորեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մեզ հաղորդում են որ «Մխիթարեան» վաճառատանի գաղտնիքի բնդանուր տեսուչ պ. Մկրտիչ Փորիուգալեան, որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ Թիֆլիսումն էր, ապրիլ կիրակի հասաւ Վան։

—

Հրատարակիցաւ «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ հանդիսի այս տարվոյ երկրորդ տետրակը։

—

«Русскій Курьеръ» լրագրին գրում են Թիֆլիսից հետեւեալը։ «Ոչոր երկիրներում երկաթուղիների նպատակն է՝ միացնել բազմաթարդ կենտրոնները արդիւնաբերող տեղերի հետ, կամ հեշտացնել առեւտրական և առեւտրական նշանակութիւն ունեցող կենտրոնների յարաբերութիւնները միմեանց մէջ։ Իսկ մեզ մոտ, կովկասում, երկաթուղիները չնչին են այն անհրաժեշտ պայմանով որ երկրի քիչ քիչ նշանաւոր կէտերը անտես առնին։ Այդպէս փորձեցին փոքր-Թիֆլիսեան երկաթուղու գծի վրա գտնուող քաղաքի պէս մի նշանաւոր կենտրոնի հետ, որին 8 վերստ հեռաւորութեամբ թողեցին չնչին գծից, նոյնը անում է այժմ և Բաքու-Թիֆլիսեան երկաթուղում։ Այդ գծի վրա ոչ թէ միայն բոլոր մեծ քաղաքները կատարելապէս անտես են առնված, բայց և այնպիսի քաղաք, ինչպէս Գանձակը գծից 6 թէ 7 վերստ հեռաւորութեամբ կողմն է թողված։ Գանձակցիները յուսահատված են և քաղաքը արդէն մի քանի անգամ խնդրագրեր ներկայացրել բարձր իշխանութեանը հասցնել գիծը մինչև քաղաքը, առաջարկելով այդ գործի վրա քաղաքային գումարներից հարկաւոր ծախսեր անել։ Բայց մինչև այժմ խնդրագրերը անհետանալ մնացին և գանձակցին նոյն վիճակն է սպառնում, կամենում քանդվիլը, որին ենթարկվեցաւ «Բաքուայ քաղաքը»։ Նոյնպէս լրագրի թղթակիցը կարող էր բերել և մի երկրորդ օրինակ, այն է Կասպիական քաղաքը, որ նոյնպէս քանդվեցաւ, մնալով Բաքուայ-Վլադիկաւկասեան երկաթուղու գծից շատ հեռու։ Մինչև անցեալ երբ չինվում էր փոքր-Թիֆլիսեան երկաթուղին, սկզբից գիտակցութիւնն ունէին անտես առնել Թիֆլիսը, երկաթուղին հասցնել միայն մինչև Հաւլաբար կայարանը և այնտեղից շարունակել գիծը գէպի Բաքու։

—

«Голосъ» լրագիրը լսել է որ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան խնդիրքը 750.000 բուրլի գումարի փոխառութիւնն առնել քննված է ներկայ բարձրագոյն հրամանագրութիւնների մէջ և այդ փոխառութիւնը օրէնքդրութեանց միջոցով թոյլ է տրված մեր քաղաքին։ Այդ փոխառութիւնը գործ կը դրվի մի քանի հասարակական շինութիւնների կառուցման վրա։

—

Անդրկովկասի մի քանի տեղերում, նոյն իսկ Թիֆլիսից ոչ հեռու յայտնվեցաւ մարեխ։ Միջոցներ տեսնելու համար մշակներ են գործ դրվում։

—

Նոյն լրագիրները հաղորդում են որ այս օրերս գտնվեցաւ կայանաւորվեցան Ս. Պետերբուրգում մի քանի անհատներ, որոնք փորձում էին կրկնել վերոգրեալ բանտարկեալների բռնութեան յայտարարութիւնները մայրաքաղաքի փողոցների պատերի վրա։

—

Մոսկվայից յոգուտ Հայաստանի ստացվեց մեր խմբագրութեան մէջ ստացված 2500 բուրլի գումարը. երկրի ուղարկեցինք Կ. Գէորգի «Մոսկուայ խնամատար» մասնաժողովին նվիրվելիքների առնչութեան տան Թիֆլիսի ներկայացուցչի միջոցով։

—

Խարկովի հասարակարանի պրոֆէսոր, բժշկապետ Շլիքեան խնդրում է մեզ յայտնել մեր լրագրում, որ մայիս ամսի սկզբներում երթալու է Պետերբուրգ, որտեղ և կը պատրաստի գործեցեալ բժշկութիւնը։ Ուրեմն ազգայինները որոնք կը կամենան բժշկվել Պետերբուրգում, կարող են դիմել պ. Շլիքեանին հասցէով. Петербургъ, на Верхнемъ бульварѣ, въ домѣ Закорковой, доктору А. Шилтову.

—

Թիֆլիսի բաղաքային վարչութիւնը հանձնել սահմանել և նշանակել առաջին հարկաւորութեան միներգների վրա ապրիլի 15-ից մինչև 1 մայիսի. Տարեկան ալիւրից թխած հացը, առաջին անուանի, ֆունտը $5^1/_2$ կոպ., երկրորդ 4 կ., թանկի մէջ տարեկան ալիւրից թխած հացի ֆունտը առաջին անուանի 6 կ., երկրորդ անուանի $4^1/_2$ կ., կրտսերաստան ալիւրից խառն տարեկան ալիւրի հետ առաջին անուանի յատուկները ֆունտը 7 կ., երկրորդ $5^1/_2$ կ., երրորդ 5 կ.։ Տաւարի մսի ֆունտը առաջին անուանի 12 կ., երկրորդ 10 կ., ոչխարի ֆունտը 18 կ., ոչխարի մսի ֆունտը 14 կ., խոզի մսի ֆունտը 14 կ.։ Այդ առթիւ չէ վերաբերվում գիւղական արդիւնաբերողներին, որոնք իրանց արդիւնքները ծախում են Թիֆլիսի կրպակներում և վաճառատեղներում։

—

ՀԻՆ-ՆԱԻԻՋԵԻԱՆԻՑ մեզ գրում են. «Լսում ենք որ հոգարարու պ. Պարսխանարկեան մի քանի անգամ հոգարարական ժողով է արել, որ վճռել է ամեն չանք գործ դնել ազգի կանգնեցնել մեր ընկած ուսումնարանները։ Յուսանք, որ պարոնները ձեռնարկ կը գործեն։ Լսում ենք նոյնպէս որ պ. Պարսխանարկեան դիտաւորութիւն ունի մեր քաղաքում փոքր ժողովներ յոգուտ վանի ազգասանների։»

—

«Русскій Курьеръ» լրագիրը հասատաս ազբիւրներից լսել է, որ ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութիւնը վճռել է հաստատել կլասիկական և բնականական գիմնազիաների մէջ ուսուցչ աշակերտների իրաւունքները. երկու տարեկան դպրոցների ուսումնարաններին էլ հաստատուած թոյլ տալ մանել հասարակաց և բարձրագոյն դպրոցներ։

—

«Моск. Телеграфъ» լրագիրը լսել է. որ կառավարութիւնը հրամայել է Պետերի նահանգի վարչութեանը հետազօտել այն պատճառները, որոնք ստիպում են նահանգի ազգաբնակութիւնը կրկին գաղթել գէպի Թիւրքիա և այդ մասին հիշ. գեկուցում ներկայացնել կառավարութիւնը։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱ

Փարիզից լրագիրները հաղորդում են հետաքրքիր տեղեկութիւնները։ Լաւ է տարածված, որ հանրապետութեան նախագահ Գրեվիի պաշտօնապէս ձանապարհորդելու և ֆրանսիական նահանգների մէջ։ Բրեանի պատգամաւորները հրաժարել են նրան այցելել իրանց նահանգը Սենտ-Նազարի մէջ մեծ նուաստանգիտաս բացանելու պատճառով և գրեվիի ընդունել է այդ հրաւերը։ Ֆրանսիական մամուլի կարծիքով փարիզի գաղափարական ներքին կրկնակի գժուարութիւններ է պատճառում կառավարութիւնը իր խիստ վարմունքութեամբ փարիզի քաղաքային խորհրդարանի հետ։ Այդ առթիւ „République Française“ լրագիրը նշում է, որ միայն այն մարդիկ կարող են կառավարել փարիզը, որոնք վայելում են քաղաքի բնակիչների հանրաբարութիւնը։ Կարծում են, որ կառավարութիւնը կը լուծի Անդրիէին, ի նշան ուշադրութեան, որ պատգամաւորների նոր ընտրութիւնները շուտով կատարվելու են։ „Temps“ լրագրի մէջ տպված է ատաղձին գործերի միներգների գրագրութիւնը Ֆունիսի բէյի և ֆրանսիական հիւպատոս Բուսսանի հետ։ Հիպատոսին ուղարկած ֆրանսիական կառավարութեան գրութեան մէջ ասված է հետեւեալը։ „Մինինգէք բէյին, որ մենք այս ունենք նրա հաստատրիմ բարեկամութեան վրա, որի մասին նա մեզ միշտ հաստատել է և որ այժմ նա գործով պէտք է հաստատէ։ Մեր երկրի և նրա բնակիչների ապահովութիւնը պահանջում է, որ անպատճառ մենք ունենանք ցեղերը։ Ֆրանսիան կամենում է յուսալ, որ մեր ունենք պատահել Ֆունիսի գորքերի իրենց հետ և յայտնել նրանց ասելիքները։ Մենք յոյս ունենք պատահել Ֆունիսի գորքերի իրենց

գարեաս։ Թիւրքերի գլխաւոր բերդապատերը և ռազմական մասնագիտական իշխանութեան հետ նրանց ապրելակերպը ապրեցին։ Իսմրիքիրի, Մինդրելիայի, Դերբիի և Արիանդիայի վրա։ Ղարաքը փոխարինեց Աւնասարանին։ Մոլեռանդ թիւրքերը ամեն անգ մեզերին իրանց հոգեւորականներին, սեղանին հաստատել գրագրութիւնը և ապրանել մասնագիտութիւն։ Թիւրքերը ունէին խառութիւններ էին գործ դնում կրոնի վերաբերութեամբ, քանի թէ պարսիկները։ Թիւրքաց Նասանդարեան Ազատ-փաշայի կառավարութեան ժամանակ (1659—1679) այդ կոչումների ազատականները, մասնագիտանութիւն ընդունելով, բանանում էին (բէկ), (փաշայ), հայոց ազգանուններ և պաշտոններ էին վարում որպէս թիւրքերի ներկայացուցիչներ։ Վրաստանը այդ ժամանակներում ընկած էր երբեմն կրոնների մէջ.—մի կողմից պարսիկները, միւս կողմից թիւրքերը։ Դեղաի որ կողմը երբեք չուտ էր տալիս, այլում էր.... Վրաց ազատականները իրանց դիրքը պահպանելու համար, երբ պարսիկներից յուսահատվում էին, դիմում էին դեպի թիւրքերը, իսկ երբ այդ վերջիններից յուսահատվում էին, դիմում էին դեպի պարսիկները։ Ամեն անգ կրոնափոխութիւնը մեծ դեր էր խաղում պաշտոններ և իշխանութիւն ձեռք բերելու համար։ Վերջին ժամանակներում նրանք ծանոթացան ռուսաց կառավարութեան հետ և երբեմն անեմ կամ խնդրագրերով դիմում էին ռուսաց թագաւորներին, որ իրանց օգնեն **)։

*) Ազգանուն ասելուց, լսվերը, հնդիկները, և գանազան մասնագիտական լեռնարանների գլխաւորները այն ժամանակների արդիւնք են։

**) Վախթանգ V-ի (Շահնազարի) որդի Արշիլը, մասնագիտանութիւն ընդունելով և կոչվելով Մուրթուզա-Ալի-խան, պարսից կառավարութիւնից ստացաւ Գանձակի իշխանութիւնը։ Երբ պարսիկները վերջը խլեցին նրանից այդ իշխանութիւնը, նա վերադարձ իր հետ մի քանի ազգականներ—Զիաուս Գրիգորասի ազատանան գեղարդը, թագման պատանդը—դիմեց ռուսաց թագաւոր Ֆեոդոր Ալեքսէյեվիչին, և իր ուղղափառութեան բարեպաշտութիւնը ցոյց տալով, պաշտպանութիւն խնդրեց։ Ռուսական ազնիւները չը ցանելով, նա իր գլխին թիւրքի չորսոյ փաթաթեց և դիմեց թիւրքաց կառավարութեանը։

*) Ազատ մի պատմական անձնաւորութիւն կայ, որ մենք հարկաւոր ենք համարում պատգել, մեր պատմագիրները Դաւիթ-բէկին Վախթանգ V-ի ժամանակներն են դնում և չեմբուսում են նրան Վախթանգ VI-ի հետ, որը ասոյենի թառն էր, ապրելով նրա որդի Լեան-խանի արդիւնք Վախթանգ V-ի օրերում գեռ Դաւիթ-բէկը ծնված չէր։ Դա մեռաւ Պարսկաստանում 1673 թվին, այդ ժամանակ Դաւիթ-բէկը վրաստանում լինել չէր կարող։ Դա նկատ. վրաստան Վախթանգ VI-ի ժամանակ, որը նոյնպէս չատ հնարագ (շատ հաստատ) ազատաս էր կրում, որպէս իր պապը։

Դաւիթ բէկի վրաստանում գտնված ժամանակվայ վերջին տարիներում այնտեղ կային երեք նշանաւոր իշխանութիւններ՝ Իմերեթիայի իշխանութիւնը, որ կառավարում էր Սեկրասանցի V-ը, որպէս թիւրքաց ներկայացուցիչ, Կարթլինիայի իշխանութիւնը և Կախեթիայի իշխանութիւնը, որոնք կախումն ունէին պարսից կառավարութիւնից։ Մենք կը խոսենք վերջին երկու տարի մասին։

Կարթլինիայի իշխանութեան կենտրոնը թիֆլիսն էր. այստեղ Մեհրաբի բերդի մէջ կանգնած էր մի տարբեր գունդ պարսկական պահապան զորք, որը մի և նոյն ժամանակ հսկում էր թէ քաղաքի և թէ վրաց իշխանի գործունեութիւնների վրա։ Այդ գունդը պատվում էր այնտեղ սովորաբար այն որդի, երբ վրաստանը պարսկական նահանգ դարձաւ։

Դաւիթ բէկը իր մանկութեան հասակում բերվեցաւ Մրցխեթ ասելը, որ այդ ժամանակ գտնվել էր վրաստանի մայրաքաղաք լինելուց։ Այստեղ ասելին անցաւ ժամանակս։ Նա վախթանգ VI-ի *) հետ, որը հաստատված էր նոյնիսկ

նաբիրներ, նա վերադարձ իր հետ մի քանի սրբութիւններ—Զիաուս Գրիգորասի ազատանան գեղարդը, թագման պատանդը—դիմեց ռուսաց թագաւոր Ֆեոդոր Ալեքսէյեվիչին, և իր ուղղափառութեան բարեպաշտութիւնը ցոյց տալով, պաշտպանութիւն խնդրեց։ Ռուսական ազնիւները չը ցանելով, նա իր գլխին թիւրքի չորսոյ փաթաթեց և դիմեց թիւրքաց կառավարութեանը։

*) Ազատ մի պատմական անձնաւորութիւն կայ, որ մենք հարկաւոր ենք համարում պատգել, մեր պատմագիրները Դաւիթ-բէկին Վախթանգ V-ի ժամանակներն են դնում և չեմբուսում են նրան Վախթանգ VI-ի հետ, որը ասոյենի թառն էր, ապրելով նրա որդի Լեան-խանի արդիւնք Վախթանգ V-ի օրերում գեռ Դաւիթ-բէկը ծնված չէր։ Դա մեռաւ Պարսկաստանում 1673 թվին, այդ ժամանակ Դաւիթ-բէկը վրաստանում լինել չէր կարող։ Դա նկատ. վրաստան Վախթանգ VI-ի ժամանակ, որը նոյնպէս չատ հնարագ (շատ հաստատ) ազատաս էր կրում, որպէս իր պապը։

Կասանի (Ալի-զուլի-խանի) չարագործութիւններից, անպաշտան ասանանացել էր վրաստանի հին մայրաքաղաքում։ Սկզբում նա փորում էր լի զարմանութիւններով անունց կենդանի անանանաւոր էր հզած արքայութիւնում։ (Մեր վեպի երկրորդ գրքում յիշված սեռ պարունը նոյն իսկ այդ ազատանան է։) Ինչպէս նա մասնակցում Մրցխեթի արքայանանրին, ուրանց պարտակվել վրաց գրականութեամբ և արքայական կենանք փորել։ Դաւիթ-բէկը այդ ժամանակ թագից նրան և ժամանում էր երբեմն Կարթլինիայի, երբեմն Կախեթիայի իշխանների մոտ, որոնք անգամ մինչ մեռնի ներկայ փոփոխում էին պարսից կառավարութիւնից։ Իսկ երբ Կարթլինիայի իշխանութիւնը անցաւ Դիմրցին-խանի *) ձեռքը, այդ ժամանակ վախթանգը թագից Մրցխեթը, անցաւ փոխվեցաւ Թիֆլիս, և սկսեց որպէս փոխանորդ կառավարել Կարթլինիան, որովհետև Դիմրցին խանը քաղաքում էր։ Գարարանանում էր գանվում։ Այդ ժամանակ Դաւիթ բէկը կրկին սանձեն առեց վախթանգի մոտ ծառայել և չը բաժանվեցաւ նրանից, մինչև իր Հայաստան գնալը։

Դիմրցին-խանը ապանվեցաւ Ղանդահարում առանց ժառանգ թագնելու։ Երբ հետեւեալ վախթանգը պատանել էր քրիստոնեական կրոնը, չանը նշանակեց Դիմրցին-խանի փոխարէն Կարթլինիայի իշխան վախթանգի ներքոյ՝ մահմեդական անունը ընդունած Գէլ-Խուրով խանին, երբ այդ վերջինին էլ ապանվեցաւ պարսից ուղարկների հետ ունեցած պատերազմում, այն ժամանակ վախթանգը կանչվեցաւ Սպահան, որ իշխանութիւնը նրան յանձնեն։

Բայց բարեպաշտ վախթանգը **) չը խոնարհվեցաւ այն կանոններին, որ ընդունված էին իր նախորդների ներքոյ, այսինքն՝ նա չը համաձայնվեցաւ իր կրոնը փոխելով ընդունել Կարթլինիայի իշխանութիւնը։ Շատը բարկացաւ նրա վրա, հրամայեց բանտարկել։ Եթէ ասել ոչ պէտք կարծուար մեռաց Սպահանում։ Երկար ընդունարութիւններից յետոյ, երբ լուսնի հայրենի գժբախտութիւնը, նրա ազատակ գառնալը մի կողմից լեզգիների ձեռքով, միւս կողմից իր եղբայր Եասանի (Ալի-զուլի-խանի) չարագործութիւնով.—վերացան վախթանգը վերջապէս յանձնվեցաւ ընդունեց մահմեդականութիւն, կոչվեցաւ Մուհամմադ-Ալի-խան։ և ստանալով կարգ մարդիկներ, վերադարձաւ Թիֆլիս։

Այստեղ հանդիպեց նա իր երկու վաղուի անհաշտ թշնամիներին, մէկը՝ իր եղբայր Եասանի, միւսը կոմեթիայի իշխան Մամեդ-Ղուլի-խանը (կոստանդին II-ը) *)։ Եղբայր նա վախթանգը կարգադրեցաւ հաշտվել, թէև այդ հաշտութիւնը երկար չը անեց, բայց կոստանդինի հետ ունեցաւ անվերջ կռիւներ։ Կոստանդինը ապրում էր սարեր կարթլինիայի և ամրացել վրաստանի իշխանը գառնալ։ Այստեղից ծագում էին բոլոր երկպառակութիւնները, որ ասվում էին անում երկրում։

Վախթանգը ենթարկում իր թշնամիներից խնդրագրում դիմեց ռուսաց թագաւոր Պետրոս մեծին, առաջարկեց իր հպատակութիւնը և սկսեց նրանից օգնութիւն խնդրել։ Այդ բանում փնտրում էր կոստանդինի հետ մանել նրան պարսից կառավարութեան առջև, թէ նա խոստում է չարին, թէ նա անունով դարձ մահմեդական

---

*) Դիմրցին-խանը վախթանգի նոր եղբայրն էր, կրտսով մահմեդական։

**) Դա մի և նոյն պատանեակը, որ նոյնպէս վախթանգ VI-ը է, որ վրաց պատմութեան մէջ բաւական փայլուն անուն է թողել։

*) Կոստանդին II-ը կամ Մամեդ-Ղուլի-խանը հետագայ I-ին, այսինքն Նազար-Ալի-խանի որդին էր, և ծնված էր Սպահանում։ Թէ նոյնպէս թէ արքունի էլ մահմեդականութիւնն էին ընդունել։